

Araştırma Makalesi • Research Article

Sultan II. Abdülhamid'in Yahudi Siyonist Hareketine Karşı Yahudilere Yönelik Uyguladığı Sosyal Politikalar

Social Policies Sultan Abdülhamid II Conducted Towards Jews Despite Jewish Zionist Movement

Murat GÖKMEN^{a, *}

^a Öğretim Görevlisi, Düzce Üniversitesi, Düzce/Türkiye & Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Kudüs Çalışmaları (İngilizce) Yüksek Lisans Programı, Ankara/Türkiye, ORCID: 0000-0002-0797-8226

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21.11.2022

Kabul tarihi: 20.12.2022

Anahtar Kelimeler: Sultan II Abdülhamid, Filistin, Sosyal Politikalar, Gayrimüslim Nüfus

ÖZET

Sultan II. Abdülhamid üzerine birçok farklı konuda ve alanda araştırma yapıldı ve hala da yapılmaktadır. Ulu Hakan, Baba, Son Padişah, Son Halife ve hatta sevmeyenler ona Kızıl Sultan lakabını bile yakıştıramamıştır. Yalnız, Sultan'ın adil yönetim üzerine kurgulanan ve İslam ahlakının uygulaması niteliğindeki politikalarının yeterince üzerinde durulmadığından hareketle Sultan'ın Siyonist tehdide rağmen uygulamaya devam ettiği İslam adaleti eksenli adil yönetimi üzerine araştırmaların pek yoğunlaşmaması bu çalışmanın esin kaynağı olmuştur. Sultan hakkında yapılan araştırmalar genel itibariyle yönetimi devraldığı imparatorluğun içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve politik sıkıntılar karşısındaki tutumuna ve dönemi içinde yaşanan Yunan ve Ermeni ayaklanmasına karşı almış olduğu tavır ekseninde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak Sultan II. Abdülhamid'in Yahudi Siyonistlerin Filistin'e yönelik göç hareketlerini ve toprak edinim teşebbüslerini başarıyla engellenmesine rağmen Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yaşayan gayrimüslim tebaaya karşı adil yönetim politikalarında ve onların devlet yönetiminde ve temsillerinde herhangi bir tavır ve tutum değişikliğine gitmediği; tam tersine; gayrimüslimlerin, özellikle de Osmanlı Yahudileri ve Dünya Yahudileri ile olan bağı kuvvetlendirdiği; bu bağlamda ve sayede Yahudi Siyonistlerin Filistin özelinde ülke sathında nifak çıkarma girişimlerini engellediği tartışılmıştır. Sultan II Abdülhamid'in Filistin özelinde Siyonistlere yönelik almış olduğu tedbirlere rağmen gayrimüslim tebaanın imparatorluk çatısı altında yaşamaya devamı tercih ettiği araştırmanın sonunda ortaya konulmuştur. Bu çalışma nitel bir araştırma olarak desenlenmiş olup; sadece Sultan II. Abdülhamid'in tahtta kaldığı süreyle sınırlandırılmıştır. Sultan'dan önceki ve sonraki gelişmeler araştırmaya dâhil edilmemiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 21.11.2022

Accepted: 20.12.2022

ABSTRACT

There are already many studies conducted and still being conducted on Sultan II. Abdülhamid with various issues on varying subjects. Divine Khan, Father, the Last Sultan, the last Caliph and Red Sultan were among some of

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author

e-posta: muratgokmen@duzce.edu.tr

Atif: Gökmen M. (2023). Sultan II. Abdülhamid'in Yahudi Siyonist Hareketine Karşı Yahudilere Yönelik Uyguladığı Sosyal Politikalar, *Journal of Economics and Political Sciences*, 2023, 3(1), 28-42.

Keywords: Sultan Abdulhamid II, Palestine, Social Politics, Non-Muslim Population

the names were associated with the Sultan. However there are not enough researches conducted on him, his policies and his attitude towards non-Muslims despite Jewish Zionist threat in literature, it is important to concentrate on his inclusive attitudes and analyse his Islamic referenced policies. This study supports the idea that, Sultan Abdülhamid II besides successfully preventing Zionist immigration and settlement activities towards Palestine, he paid close attention and interest to the non-Muslims (dhimmis) living within Palestine and Ottoman Empire. In the study it is suggested that, Sultan Abdülhamid II despite Jewish Zionist threat against the Empire did not change tolerant and inclusive attitude of the Empire towards non-Muslims living within the empire particularly in Palestine. It is suggested in the study that he on the contrary strengthen the ties among Ottoman Muslims and non-Muslims and increased their attachment to the Empire. In the study it is approved that despite Jewish Zionist activities and their provocations addressing non-Muslims to act against the Empire, Sultan's precautions against Jewish Zionists could not achieve to provoke non-Muslims against the empire. This study is designed with qualitative research method dwelling on archives and narratives dealing with the period and Sultan Abdülhamid II. The study is restricted with Sultan Abdülhamid's reign. Prior policies towards non-Muslims are not included in the study.

1. Giriş

Sultan II. Abdülhamid ile ilgili çalışmalar, döneminde büyük bir organizasyonel güç elde eden Siyonizm'in politik bir güç olarak Politik² Siyonizm'e evrilmesine ve diğer bir adıyla Yahudi Siyonizm'in Filistin'e yerleşme ve orada devlet kurma hareketlerine karşı almış olduğu tedbirlere; bunun yanında Fransız İhtilali etkisiyle yayılan milliyetçi akımına istinaden bağımsızlık talebinde bulunan Ermeniler ve Yunanlılar'a karşı almış olduğu tedbirler ve onlara karşı sergilediği politikalar üzerine odaklanmıştır. Bu konuda Ömer Tellioğlu'nun *Filistin'e Musevi Göçü ve Siyonizm* başlıklı kitap Sultan'ın Siyonist Yahudilere karşı sergilemiş olduğu tavrı ve onların Filistin'de devlet kurmak adına nüfus artışı ve toprak satın alma politikalarına karşı Sultan'ın engelleyici politikalarına değinmiş, keza aynı şekilde Mim Kemal Öke de *Siyonizm ve Filistin Sorunu* başlıklı kitabında Sultan'ın Yahudi Siyonizmi ile mücadelesine ve Sultan'ın tahta geçtiği süre içinde meşgul olduğu siyasi, politik ve askeri sorunlara karşı vermiş olduğu mücadele ve yenilik politikalarına değinmiştir. David Vital da *Siyonizm'in Kaynağı* adlı kitabında Siyonizmin tarihsel evrilme sürecinden bahsederken Sultan'ın Siyonizm ile mücadelesine yer vermiştir. John Bussow da Vital gibi Sultan II. Abdülhamid dönemine *Hamidiye Filistin'i* başlıklı kitabında Sultan'ın sosyal, politik ve ekonomik politikalarıyla ilgili bilgi vermektedir. Bu eserler Sultan ve

dönemiyle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak Sultan'ın Yahudi Siyonistlere yönelik almış olduğu tedbir ve takındığı tutumdan öte kendi tebaası altında bulunan gayrimüslimlere; Osmanlı'ya Rusya'nın pogromu ve Avrupa'nın Yahudi düşmanlığı dolayısıyla Osmanlı'ya sığınan Yahudiler'e yönelik adil yönetim politikalarıyla bezenmiş hoşgörü ve saygı eksenli politika sergilediği savunulmuştur.

Tarih boyunca birçok ulus ve millet yaşadıkları coğrafyanın da etkisiyle kendilerine özgü yaşam biçimleri ve alışkanlıklar geliştirmiştir (Tylor, 2016: 13). Kültür olarak tanımlanan bu yaşam biçimleri; din, dil ve grup karakteristiği oluşturma süreci millet, ırk ve köken çatısı altında tanımlanmaya evrilmiş; millet kavramı bu karakteristiği, gelenek ve görenekleri tanımlamak adına ortaya çıkmıştır. Bu alışkanlıkların geçmişten geleceğe aktarılması süreci kültürle oluşmuş; oluşan bu kültürel yapılarla topluluklar kendi yönetim ve idare biçimlerini bir sistem çatısı altında kurma yoluna gitmiş; bugün bilinen adıyla devletlerin oluşma sürecinin başlaması da bu süreç sonrasında rastlamaktadır (Sellers, 2003: 13). Her kültürün kendi devletini kurmasının mümkün olmaması gerçeğine binaen devletlerin de yekpare bir kültür üzerine inşa edilebilmesini yine aynı oranda beklemek de beyhude bir çabadır. Dolayısıyla devletler barındırdığı farklı

² Bu çalışmada Politik Siyonizm ve Yahudi Siyonizm'i eşdeğer tutulmuş, yazar bu çalışmada Filistin'e yerleşme ve toprak satın alma girişimlerine engellemelere rağmen devam etmeye çalışan Yahudileri tanımlamak için kullanmıştır.

kültürden insanlarla bezenmiş ve ortak bir alanda ve payda da asırlar boyunca hem birbirlerini desteklemiş hem de birbirlerinden etkilenmiş ve de içinde buldukları devletlere ve yönetimlere sahip oldukları farklı kültürler ve yapılar oranında doğal bir seyirde katkı sağlamışlardır (Sellers, 2003: 13). Yönetilen sınıfı oluşturan halk bu durumda iken, yöneticiler de bu durumun gereğine binaen politikalarını oluşturmuştur ve bu politikaları bu minvalde gerçekleştirmişlerdir. 18. yy'de Sanayii Devrimi ile başlayan toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatta kaçınılmaz bir şekilde kendini gösteren değişim ve dönüşüm; sömürge imparatorluklarının oluşmasına sadece zemin hazırlamamış aynı zamanda da 19. yy başlarında Fransa'da yaşayan sömürge ülkelerinden getirilen işçi sınıfının aslında çalışma koşulları ve şartlarına karşı göstermiş oldukları tepki ile bir anda milliyetçilik akımı hareketlerine evrilmiş; ve bu sayede de milliyet kavramının tüm dünyada hızlı bir şekilde yeniden tanımlanmasına vesile olmuştur (McPhee, 2006: 207; Quataert, 2005: 5-113; Vital, 1975: 23-24; Wahnich, 2012: 100-108). Fransız Devriminin ateşini yaktığı bu yapı, imparatorluklar için tehdit oluştururken; asırlar boyunca kendi özerk milli kültürü üzerine inşa edilecek bir devlet hayali kuran halklara da umut olmuş; bu işin sonunda da birçok küçük ölçekli devlet bağımsızlıklarını kazanarak kendi milli devletlerini kurmuşlardır. Romanya, Bulgaristan ve Yunanistan Osmanlı'dan ayrılarak kurulan devletler olarak bu devlere örnek verilebilir (Ademi, 2019: 139-157; Karpat vd., 2002: 1508; Özcan, 2002: 1550). Fransa'da peyda olan Fransız İhtilali toplumların yeniden tanımlanmasına imkân tanımış; ırk ve millet kavramı tanımını değiştirmiştir. Irk kavramı biyolojik olmaktan çıkartılmış; ideolojik kolektif bir tanımlamaya evrilmiş ve yeni bir ideologlar, idealar ve de fikirler üzerine milli kimlik inşasına imkân vermiş ve bu durum da kaçınılmaz olarak çok uluslu toplumların imparatorluklardan ayrılarak imparatorluk kavramının köküne kibrit çakmıştır (Haddad ve Ochsenwald, 1977: ss.7-8). Sanayii İnkılabı, Fransız Devrimi derken Osmanlı İmparatorluğu hiç beklemediği, askeri ve ekonomik olarak da hazır olmadığı Kırım

Savaşının (1853-1856) tam ortasında kendisini Abdülaziz iktidarı döneminde bulmuş; Sultan II. Abdülhamid'e tabiri caizse alev alev yanan bir imparatorluğu altın tepside şüpheli bir ölümüyle teslim etmiştir (Umar, 2011: 421).³ Tanzimat ve Islahat fermanlarına gebe olacak Kırım Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli ölçüde ekonomik ve politik çöküş ve yıkım gerçekleştirse de Rusya'ya karşı Osmanlı'yı son karakol imparatorluk olarak gördükleri için Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sırf Rus tehdidinden emin olabilmek adına lehte politikalar yürütmüş olan Fransa ve İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nu bizatihi sahada askeri ve teçhizat olarak; politik olarak da Berlin anlaşmasında Osmanlı'yı Ruslara karşı savunmuştur (Tekinoğlu, 2022: 75). Fakat Avrupalıların özellikle İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'yı Ruslara karşı desteklemesi ilerde imparatorluk üzerinde egemenlik ve etki alanı oluşturmalarına neden olacak bir anlamda Osmanlı Rus işgalinden kurtulayım diyen Osmanlı Avrupa'nın sofrasına oturarak iç işgalle uğramış; Osmanlı'nın egemenliği altında bulunan gayrimüslimlerin haklarını koruyabilmek adına Osmanlı İmparatorluğu iç politikalarına müdahale edilmiş; egemenlik hakları bu meyanda ihlal edilmiş olarak kendini bulacaktı (Erdem, 2010: 327; Kızıltoprak, 1992: 57-69). Bu etki alanı kendini somut olarak Tanzimat ve Islahat fermanında gösterecek; Osmanlı'nın zaten kendi tebaasında bulunan hoşgörü ve saygı ilkesi sanki yokmuş gibi başta Fransa ve İngiltere tarafından desteklenmiş ve hiç de Osmanlı ile bağdaşmayacak bir üstün gayrimüslim tebaa oluşturarak aslında Osmanlı'nın çok kültürlü, saygı ve adil yönetim politikaları yok sayılarak imparatorluğun küresel ölçekte önce itibarı zarar görmüş sonrasında da alınan borçlarla ekonomisi perişan hale gelmiştir. Bu durumdan vazife çıkaran İngiltere ve Fransa da kendilerini Osmanlı'nın kurtarıcıları olarak lanse ederek "günün iyi adamı ve kahramanı" olarak Osmanlı'nın iç işleri ve dış işlerine kendi ülkelerinde her şey yolunda gidiyormuşçasına hoyratça karışacak ve böylelikle de Osmanlı İmparatorluğunu yenilik ve ıslahat çatısı altında kültürel ve ekonomik emperyalizme maruz bırakarak

³ Bileklerini keserek intihar etmiş olması her ne kadar suikast ihtimallerini öne çıkarsa da ve hatta bu durum için Midhat Paşa ve dönemin önde gelenleri yargılanarak ceza almış olsa da bu ölüm hala gizemini korumaktadır.

imparatorluğun dokusu ve tarihi kodları silecek geriye Sultan II. Abdülhamid'e idari yapısı zarar görmüş, ekonomisi çökmüş, kültürel ve bilimsel anlamda dünyanın gerekliliklerine yabancı ve uzak, içinde barındırdığı insanların sadece gayri-Müslümlerin değil Müslümanların bile hakları ve varlıkları zarar görmüş bir imparatorluk yıkılması an meselesi olan bir imparatorluk teslim edilecekti. Sultan ilk iş olarak zaten imparatorluğun kodlarına bulunan adil yönetim politikalarını sadece hayata geçirmemiş aynı zamanda da bu politikaların devamını getirmiş ve bunların da takipçisi de olmuş; ıslahatlar vasıtasıyla da gayrimüslim tebaayı imparatorluk aleyhine kışkırtmak ve daha doğru bir ifade ile içten yıkma ve çökertme teşebbüslerine yasal zemin hazırlamış ve bu alanda da istedikleri gibi at koşturmuşlardır (Eryılmaz, 1992: 96-135; Gümüş, 2009: 30-46).

2. Teorik Çerçeve

Tüm bu durumlarla beraber ve bunlardan hareketle de Osmanlı çok dinli ve kültürlü yapısını ayakta durdurmaya çalışıyor; herkese saygı ve eşit özgürlük prensiplerine istinaden Yahudilerin ve Hristiyanların dini vecibelerini yerine getirebilmeleri adına onlara huzur iklimi tesis ediyordu (Vital, 1975: 17). Osmanlı İmparatorluğu neredeyse son asrın İslam müdafaası ve de İslam'ın doğru yayılması için çalışmış ve bu meyanda da sadece politikalar üretmemiş aynı zamanda saha da bir fiil onları uygulamıştır. Bu politikaların uygulanmasının en önemli örnekleri gayrimüslim tebaanın yaşam ve hareket kabiliyetinde ortaya çıkmaktadır. İlerleyen kısımlarda da yeri geldikçe değinileceği üzere, Osmanlı İmparatorluğu Siyonist Yahudilerin Filistin'de bir devlet kurma politikaları süreci haricinde gayrimüslimlere Anadolu'da ya da Balkanlarda seyahat sınırlaması uygulamamış; hatta Siyonist Yahudilere uygulanan bu seyahat kısıtlamaları bile Siyonist Yahudilikle ilgisi ve bağlantısı olmadığı tespit edilen Yahudilere karşı uygulanmamıştır (Gümüş, 2018: 200-208). Sultan'ın adil yönetim ve kucaklayıcı politikalarının özü Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed'in sünneti seniyesine dayanmaktadır (Ataman, 2003: 91-96). Bu alçıdan Kur'an-ı Kerim'in Kafirun süresi Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulduğu gibi Tanzimat ya da Islahat Fermanlarıyla

değil kuruluş felsefesinde bu saygı ve adil yönetim politikalarında politikasını barındırmıştır. *Süre (109/6)*'de belirttiği üzere:

بَيْنَ وَلِيٍّ دِينُكَ لَكُمْ (Lekum dînukum veliye dîn(i). “Sizin dininiz size, benim dinim de banadır” (Kâfirûn Suresi, 109.6, (Khattab, tran.). Her ne kadar bu ifade ‘ne halin varsa gör’ ya da ‘ne yaparsan yap’ olarak algılanmaması önem arz etse de bu durum bir o kadar da İslam dininin saygı ve adil yönetim politikalarında verdiği önemi öne çıkarmaktadır (Y..PRK.AZN.,4/73). Bu durum en fazla kendini ticari hayatta göstermekte; sadece Osmanlı'da değil dünya genelinde de önemli ticaret erbapları durumunda olan Yahudilerin ticari olanakları göz önünde bulundurulduğunda birçok Avrupa, Asya ve Uzak Doğu'da yaşayan Yahudilere nazaran Osmanlı İmparatorluğu'nda oldukça rahat ve konforlu bir hayat yaşamışlardır (Armstrong, 1997: 9; Abu-Munshar, 2007: 5; A.A.F. El-Awaisi, 2015: 15). Her çok kültürlü toplumda yaşanması olası olan kişisel sıkıntılar dışında Yahudiler ve Hristiyanlar, Osmanlı İmparatorluğu ve yöneticileri ne geçmişte ne de Siyonist hareketlerin çıkma sürecinde imparatorluk sınırları içinde Filistin de dâhil olmak üzere Yahudi aleyhtarlığı gibi bir tavır takınmamış; bilakis buna neden olabilecek bir ortamın bile Yahudiler oluşmasına izin vermemişlerdir; çünkü hali hazırda Yahudiler de diğer imparatorluk tebaası gibi vergilerini veriyor ve devletle ilişkilerini gayet düzgün ve rahat bir ortamda gerçekleştiriyor; imparatorluk da Yahudilerin bu engin ticari zekâsından faydalanıyor, onları para, politika ve hesap işlerinde istihdam ediyor ve onlardan vergilerini de gerektiği ölçüde alıyordu (Bozkurt, 2021: 193-225). Kemal Karpat bu durumu şöyle özetlemektedir:

Hristiyanların ve Yahudilerin inançlarının gereklerini yerine getirme ve gerekli kültürel ve dini kurumlarını kurma hakları, ilahi dayanağı olan bir nevi doğal hak olarak görülüyordu. Osmanlı devleti gerek Yahudilerin gerekse Hristiyanların *Ahl al-Kitab'a* (Kitap halkına) yani, Allah'ın vahyi olan kurallara (Tevrat'a ve İncil'e) göre yönetilen halklar olduklarına dair İslami görüşe gönülden bağlıydı; dolayısıyla Osmanlı idaresinde dahil olmak üzere hiçbir dünyevi iktidar ya da insan eseri bir bünyenin kanunları,

inançlara dayanan haklara tecavüz edemezdi (Karpas, 2010: 312).

Osmanlı İmparatorluğu gayrimüslimleri kendilerine hedef kitle olarak alan Avrupalı devletler ve Siyonist Yahudiler bu girişimleri ile imparatorluğu tahakküm altına almaya çalışıyor; Müslüman tebaa üzerinde de olumsuz bir intibaa bırakarak, Müslüman vatandaşların kendi öz yurtlarında ötekileşme ya da ikinci sınıf insan muamelesi görüyor olduğu düşüncesiyle imparatorluğun belki de tarihinde en büyük iç yıkımın sürecini başlatmış oluyorlardı (Y. PRK. DH. 7/29., 10.01.1894 AD).

Bununla Avrupalı devletler ve Siyonist Yahudiler imparatorluğun egemenlik hakkına alenen aykırı hareket ederek iç huzursuzluğun temellerini atıyorlardı (Bozkurt, 2021: 193-225). Bu fitne ve nifak girişimi ve uygulamaları da Osmanlı Tebaası ve İmparatorluk nezdinde idareyi zora sokuyor; böyle bir enkaz ile ülke yönetimini teslim alan Sultan II Abdülhamid'i ya çöküşün ya da yeniden doğuşun mimarı konuma getiriyordu (el-Umle, 2022: 296; Fischel vd., 2008: 130; Kocabaş, 2018). Ülkenin asıl kodlarına ülkeyi sırtında taşıyarak 33 yıl mücadele etmiş vermiş ve en sonunda düşmanları bile günlüklerinde ve hatta Sultan aleyhi hareketlerinde, yazılarında bile Sultan'ın nezaketi, adil yönetim politikaları ve çok ırklı bir yapıya saygısını dile getiriyordu. Theodore Herzl, Raphael Patai editörlüğünde ve Harry Zohn'un çevirmenliğini yaptığı *Theodore Herzl'in Günlüğü'nün Tamamı* adlı eserinde Sultan'ın Avrupalı ve Rus Yahudileri ülkesine davet ettiğini belirterek Rusya'da baş gösteren pogrom ve Yahudi düşmanlığı ile Rusya'dan ve Avrupa'dan Osmanlıya sığınan Yahudilere nasıl kucaklayıcı olduğunu kanıtlamıştır (Lilienthal, 1982: 53; Vital, 1975: 7). Bu atmosfer içinde Sultan ne Osmanlı tebaasına helal getirip onları kendi öz yurtlarında yabancı ve öteki konuma sokmuş ne de gayrimüslim özellikle de sürekli bir baskı ve şiddete maruz kalan Yahudilere karşı negatif bir tutum içine girmeyi tercih etmiştir (Lewis, 1984; Mazza, 2009). Hatta öyle ki, Yahudi Siyonistlerle kıyasıya mücadele ederken bile bu mücadelesini sadece Yahudi Siyonistlere yönelik olduğunun altını özellikle çizerek bu mücadelenin çerçevesini Yahudi Siyonistlerle sınırlandırmış ve kendi ülkesinde yaşayan ve

sürgünlerle ülkesine sığınan Yahudilere kol kanat germekten vazgeçmemiş; bu tutumun İmparatorluğun tüm hücrelerine nüfus etmesini başarıyla sağlamıştır (Y..PRK TŞF, 6/72). İlerleyen kısımlarda da ayrıntılı olarak belirtileceği gibi, Sultan kapsayıcı ve kuşatıcı çok kültürlü politikalarını somut çıktılar üzerine inşa etmiş; özünde Müslüman ve Gayrimüslim tebaanın memnuniyetini öncelikle sosyal politikalarla öncelik vermemiş; bu sayede Sultan Yahudilerin, Yahudi Siyonizm'ine rağmen Sultan'a bağlılıklarını sunmasıyla bu başarılı politikanın meyvesini kendi döneminde almıştır (Yasin, 2019: 1-18).

Sultan imparatorluk bünyesinde bulunan farklı kimliklere, inançlara ve milletlere sahip tebaanın farklılıklarını önemsiyor; Osmanlı İmparatoru vatandaşı kimliği ile "millet" çatısı altında onları ortak payda içinde huzurlu bir hayat sürmelerini sağlıyor; din, dil, ırk mezhep ayrımı gözetmeksizin dini özgürlük temelinde onların mabet ve inanç özgürlüklerini destekliyor; toprak edinimi, seyahat özgürlüğü gibi konularda da tüm vatandaşlarına aynı yaşam alanı ve hakkı sağlıyordu (Braude, 1982: 69., Haddad ve Ochsenwald, 1977: 12). Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar Ermeniler, Yunanlılar, Yahudiler, Katolikler ve Protestanlar Osmanlı İmparatorluğu bünyesi içinde Millet çatısı altında kendi dinleri, kültürleri ve yaşam biçimleriyle özgürce zaten yaşayabiliyordu, fakat Sultan bu durumu Avrupalıların sömürge ve Siyonistlerin Filistin'de bir Siyonist Yahudi devleti kurma girişimlerine rağmen sağlıyor ve bu yapıyı koruyordu; bu durum da bu açıdan değerlendirildiğinde aslında Sultan'ın Müslüman ve Gayri-Müslüman nüfusun önceliklerini ne denli dikkate aldığı bir göstergesidir (Davison, 1977: 33). Bu durum Osmanlı İmparatorluğu cihetinde böyleyken Dünya'nın farklı coğrafyalarında kan, gözyaşı, çaresizlik, katliamlar ve sürgünler sıradanlaşmış bir şekilde kendini gösteriyordu. İşin aslında, Osmanlı İmparatorluğu öncesinde de azınlık statüsünde bulunan ırklar bu sıkıntılı ve sancılı süreçten oldukça büyük bir oranda etkileniyor; Yahudiler içinde bulunduğu kültürel yapılarda ayrımcılık ve ötekileştirmeye maruz bırakılıyordu (Berger, 1971: 57-62; Rotenstreich, 2007: 53-96).

18.yy'ın sonu ve 19.yy'ın başlarında Yahudilerin bu çileli ve sıkıntılı hayatları Doğusundan Batısına tüm Avrupa'da Yahudi Düşmanlığı (Anti-Judaism) kendini iyiden iyiye gösteriyor; Yahudi Siyonizm'inin etkisiyle de Avrupalı devletler kendi bünyelerinde bulunan Yahudilerden arınmak adına durumdan istifade ediyor; her geçen gün daha fazla Yahudi'nin hayatını katlanılmaz ve yaşanmaz hale getirerek kendi halinde yaşayan Yahudileri Siyonist Yahudilerin Filistin'e yönlendirme hareketine destek olmaya doğru zorluyordu (Lazare, 1983: 109-112; Penslar, 1991: 131).

Bu durum Rönesans aydınlanmasını yaşayan sözüm ona aydınlanma çağından Sanayii Devrimi'nin ve Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği ve tüm dünyayı kasıp kavurduğu zamanlar kendini daha net bir şekilde göstermiştir. Yahudiler hatta ne yazık ki Avrupa'nın göbeğinde Orta Çağdan kalma alışkanlıklardan olsa gerek toplumsal hayattan dışlanıyor; ticaret, mülk edinme ve seyahat özgürlükleri başta olmak üzere ikinci ve hatta üçüncü sınıf insan muamelesi görüyor ve buldukları yerlerden bazen direk bazen de dolayı göçe ya da yer değiştirmeye zorlanıyordu (Berger, 1971: 57; Vital, 1975: 7-8). Yine aynı şekilde, İngiltere, Almanya ve Rusya'da da durum bu şekildeydi. Yahudiler çoğunlukla şehirlerden ayrı ve etrafı yüksek duvarlarla çevrili gettolarda yaşamaya zorlanıyordu (Berger, 1971: 57). Yahudiler, Avrupa'da bu sıkıntılı sürecinde göbeğinde duruyordu. Yahudilerin çektikleri sıkıntılar ve sürgünler tarih kayıtlarına yansıyanlara bakıldığında çok net kendini göstermektedir ki Osmanlı İmparatorluğu onlar için sadece bir güvenli liman değil; aynı zamanda da insan olmanın ya da olabilmenin dayanılmaz hafifliğinin de yaşandığı ve yaşatıldığı bir coğrafya konumundaydı (Karpas, 2010: 312). Osmanlı İmparatorluğu'na kadar tarihin kaydettiği Yahudi sürgünlerine bakıldığı zaman bu durum kendini daha da net göstermektedir. Yahudiler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce beş tane önemli sürgünle karşılaşmıştır. Yahudilerin Filistin'den sürgünlerinden en bilinenleri 632 yılında Heraklius; 680 yılında Leo; 873-874 tarihlerinde Romanos tarafından gerçekleştirilmiştir (Shaw, 1990: 1079). Bu sürgünler, bir taraftan Yahudileri buldukları yerlerden uzaklara iterken diğer

taraftan da arı misali tüm dünyanın birbirinden haberdar olmasına neden olmuş; teknoloji, sanat ve ticaret alanlarında değişimlerin ve gelişimlerin oluşmasına da vesile olmuş; bu durumdan Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere diğer devletler de yararlanmıştı; finansal zenginlik yanında taşımış oldukları kültürlerin de buldukları ülkelere fayda sağladığı yadsınamaz bir gerçektir. Yahudilerin tarih boyunca yaşadıkları ve yaşattıkları göz önüne alındığında Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle de 18. yy. sonu 19. yy. başlarında kendi kimliklerini rahatça ifade ettikleri ve dinlerini herhangi bir baskı, şiddet ve zorlama olmadan icra etmeleri sağlanmış olup Osmanlı sınırları içinde gayet mutlu ve huzurlu bir hayat yaşayabilmişlerdir (Dumont, 1982: 222). Avrupa'da yaşayan Yahudiler misafir olarak görülmekte olup yerleşik Avrupalı toplumlarından genel manada tecrit edilmiş; gettolarda ya da kapıları belli saatlerde açılan kamplarda yaşamaları mecbur kılınmış, şehir hayatına da sadece bu belli saatlerde katıldıklarının yine Yahudi oldukları anlaşılсын diye kırmızı kippa ya da bu kimliği taşıdıklarını gösteren kıyafetler giymeleri zorunlu kılınmıştı (Langham, 2005: 76).

3. Sultan II Abdülhamid ve Gayrimüslimler

Sultan II. Abdülhamid bu karmaşık ve çetrefilli atmosfer içinde saltanata geçen bir padişah olarak hiç de kolay bir yöneticilik yaşamayacağını daha ilk yıllardan anlamıştı. Osmanlı'nın tarihten getirdiği birikimin farkında olan ve bu durumun günün sonunda değişim ve dönüşümleriyle eklenerek milli ve yerli bir politika oluşturulabileceğine inanarak hareket ediyordu (Hanioglu, 2008: 194-195). Bu çerçevede ülke yönetim sisteminde İstanbul'dan başlamak suretiyle nahiyelere kadar kapsamlı bir kendine gelme; öze dönme ve tüm bunları evrensel potada gerçekleştirmek adına tek başına sessiz bir yoldan giderek İslam halifesi sıfatıyla hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin hamisi olarak hem yurtiçinde hem de yurtdışını kapsayacak kucaklayıcı, birleştirici politikaları İstanbul merkezli gerçekleştiriyordu (Farah, 2008: 219-215; Karpas, 2001: 15; Özcan, 2002: 1552). Sultan II Mahmud'un gayrimüslimlerin saygı duyduğunu belirttiği ifadeyle:

Bundan sonra, Müslümanları camiden dışarda, Hristiyanları kilise dışında, Musevileri de Sinagog'un dışında olduklarını kabul etmek istemiyorum (Engelhardt, 1882: 33; Hanioglu, 2008: 108).

Sultan II. Abdülhamid de aynı dedesi II. Mahmut gibi bu yolda politikalar yürütmüş ve gayrimüslim tebaaya yönelik İslam'ın ve uygulayıcı devlet olan Osmanlı imparatorluğunun hürmeti ve saygısı göstermiştir.

3.1. Sultan II. Abdülhamid ve Yahudiler

Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Avrupa'dan ve Rusya'dan baskı ve zulümden kaçarak Yahudi Düşmanlığının (Anti-Judaism) tüm Avrupa'yı kasıp kavurduğu zamanlarda Siyonizm tehlikesine rağmen sınırlarını ve ülkesini açması örnek olarak gösterilebilir (Groeples, 1999: 29). Sultan, atalarının yıllar önce İspanyol Yahudilerini Bursa'da ağırladığı gibi Rusya'da pogromdan ve Doğu Avrupa'dan Yahudi Düşmanlığının (Anti-Judaism) kaçan Yahudileri Anadolu'ya yerleştirme fikrini Siyonist harekete rağmen teklif edebiliyordu (Bozkurt, 1993: 541). Durum bu şekilde iken Sultan II. Abdülhamid'in Yahudileri tehcir etmek bir tarafa Osmanlı'nın bu geleneğini genele yayarak sürdürmüş ve döneminde Yahudiler ticaret hayatından sosyal hayata ve dinsel özgürlüklerine varıncaya kadar özgürlük içinde yaşayabilmişlerdir (Y..PRK.AZN.,4/73). Aynı dönemde Avrupa'dan Asya'ya birçok memleketten tehcir edilen ya da buldukları memleketlerde ticaret ve seyahat engeli bulunan Yahudilerin 19. yy'da da bu özgürlüklere sahip olmaları ve Osmanlı'nın "Millet" sistemi içinde bulunmaları Osmanlı'nın ve Sultan II. Abdülhamid Döneminin Yahudilere karşı göstermiş olduğu saygının en önemli nişanesi olmuştur (Gerber, 2008a: 32; Wallace to Frelinghuysen, No 107, 1882). Bu adil yönetim politikaları tabii olarak sadece Yahudileri kapsamamaktaydı; Hristiyanlar da Sultan II. Abdülhamid döneminde kendi dini faaliyetlerini gerçekleştirmede ve dini mabetlerinin yönetiminde özerk hareket edebiliyor ve hatta daha da ötesi yerel politikalarda ve makamlarda fikirlerini arz etmelerine izin veriliyor, böylelikle yaşadıkları bölgeye katkıda bulunmalarına olanak da

sağlanıyordu (Mazza, 2009: 48). Bu durum 19. yy genelinde düşünüldüğünde dünyanın birçok bölgesinde azınlıkların hayalini kurduğu ve ne yazık ki yaşayamadığı bir durumdu. Osmanlı padişahları 1516 tarihinde Yavuz Sultan Süleyman'ın kutsal toprakların ve emanetlerin yönetimini Memlûklerden devraldığından beri İslam'ın halifesi olarak yeryüzündeki tüm Müslümanlara karşı sorumluluğu gereği idi. Fakat Sultan İslam halifeliğinin verdiği bu sorumluluğu gayrimüslimlerin dini özgürlüklerini güvence altına almakla da genişletiyordu. Osmanlı tebaası içinde yaşayan gayrimüslimler tarihleri boyunca ne Yahudi Düşmanlığı (Anti-Judaism) ne de başka bir ırkçı saldırıya maruz kalmışlardır; bilakis Yahudiler birçok Avrupa ülkelerinde karşılaştıkları ırkçı, sınırlayıcı ve toplumsal hayattan tecrit olacakları ne bir tavır ne de bir devlet politikasıyla karşılaşmamışlardır (de Groot, 2003: 576). Bilakis; 1866 yılında oluşturulan Tercüme Cemiyeti'nde, Maarif Nezaretinde, Mekatib-i Aliye Dairesinde, Matbualar Müdürlüğünde, üst düzey bürokraside gayrimüslimlere yer verilmesi ve yurtdışına öğrenci olarak da gönderilen gayrimüslimlerin varlığı Osmanlı'nın gayrimüslimlerin tecrübelerinden faydalandığının; onların devletin asıl ve asıl olarak bir parçası olduklarının bir nişanesi hükmündedir (Ergün vd., 2002: 106-170; Zengin, 2007: 619). Bu saygı ve sevgi ortamı sadece bu şekilde hareket etmek suretiyle devam etmemiş aynı zamanda da gelişerek tüm dünya Yahudi milletine kucak açma noktasına gelmiştir (Karady, 2004: 9; Vital, 1975: 7-8). 1881 ve 1884 yılları arasında ve yine 1892 ve 1903 yılları arasında Rusya'nın pogrom uygulamasından kaçan binlerce Yahudi Osmanlıya bu tarihler içinde sığınma talebinde bulunmuş; bu sayede Siyonizm tehdidinin en yoğun olduğu zamanlarda bile Sultan II. Abdülhamid zorda ve darda kalmış Yahudileri yalnız ve sahipsiz bırakmamış; onların tehdit unsuru olmadıklarına kani olduktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na kabul etmiş; onlara İzmir, Aydın başta olmak üzere Anadolu'da yerleşme hakları tanınmış ve buralarda ticaret yapmalarına izin verilmiş hatta madencilik alanları gibi önemli alanlarda yatırım yapmaları da desteklenmişti (*Bulletin de l'A.I.U.*, No:17, 1892; Dumont, 1982: 225., A. Galante ve Galante, 1987: 243-323; İ. Galante ve Galante, 1987: 295-301; Shaw, 1990: 118;

Vital, 1975: 51). Avrupa'daki ve Rusya'daki Yahudiler ne yazık ki ötekileştirmelere, dışlanmalara ve hatta sürgünlerle sürekli kendilerine sığınacak bir liman arama gayretindeyken, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1867'de ilk olarak Edirne'de olmak ve sonrasında, Selanik ve İzmir başta olmak üzere on yıl içinde elliye yakın okul Yahudi Birliği tarafından açılmasına izin verildi (Dumont, 1982: 209). Sultan II. Abdülhamid Osmanlı sınırları içinde bulunan Aşiret liderleri, Yahudi ve Hristiyan temsilcilerle düzenli görüşmeler gerçekleştiriyor; onların düşüncelerini birinci ağızdan dinliyor, onların kamu ve devlet işlerine katkısını talep ediyor; istihdamlarını destekliyor ve onlarında Osmanlı İmparatorluğunun yegâne unsurları olarak kabul ediyordu (Muktaza Defterleri, n. 35: 29–33). Sadece gayrimüslim tebaa değil; Rusya'dan gelen göçmen Yahudilere de diğer birçok diyarlardan gelen göçmenler gibi koruma sağlıyor; onların Osmanlı tebaasının faydalandığı ticaret, seyahat ve barınma özgürlükleri gibi imkânlardan faydalanmalarını sağlıyordu (BOA. İ.MMS, 123/5276). Osmanlı İmparatorluğu günümüzde görmeye alışkın olunmayan bir anlayışla İslam'ın en doğru yolunun tatbiki üzerine kurduğu politikalarıyla tüm dünya insanlığı için önemli hizmetler ve güven adacıkları oluşturmaktaydı. Günümüz şartlarında Osmanlı'nın sahip olduğu bu durumun bugün emsali olmadığından; bu durumu anlamak günümüz şartlarında biraz zordur. Lakin Osmanlı'nın nasıl bu kadar uzun süre imparatorluk olarak dünya sahnesinde yerini koruyabilmesinin cevabı Sultan'ın bu politikalarında araştırılabilir. Filistin'de bir Yahudi Siyonist devleti kurma projeleri aşikâr olan bir milletin soydaşlarına yine İmparatorluğun kapılarını açmış olan Sultan, İslam'ın zorda kalanlara yardım tavsiyesi gereği Rusya'dan ve Avrupa'dan sığınma talebine bulunan Yahudilerin kabulüne ilk olarak 1881 yılında başlanmış (Köse, 2020: 125). Bunu da Rusya Yahudilerini 25 Haziran 1885'de kabul ederek göstermiştir (BOA/Y..A...RES.16-18). Sadece kendi bünyesinde bulunan Yahudiler değil aynı zamanda Rusya'dan ve Avrupa'dan gelen, ya da gelmek isteyen Yahudilere Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde Filistin bölgesi dışında ticaret, sanayi, maden yatırımları yapmayı önermiş ve hatta onlara yerleşim yeri kurmayı bile teklif etmiştir (Herzl, 1960: 1163-1219; Lesh, 1977: 281).

Gayrimüslimlerin yaşam, seyahat, ticaret haklarını garanti altına almıştır. Lewis İslam'ın diğer semavi dinlere bakışını öyle dile getirmektedir:

Müslümanlar için Yahudilere ve Hristiyanlar kendi dinlerinden önce gelen, tamamlanmamış, geçerliliğini yitirmiş ve eksik fakat bunlara rağmen bu noksanlıklarıyla bilerek reddedilmiş din olarak kabul edilir (Lewis, 1984: 9).

Her ne kadar Lewis Müslümanlıkta bulunan adil yönetim politikaları ve kültürünün İslam'ın temel taşı olduğuna değinirse de Müslümanların gayrimüslimlere karşı sergilediği adil yönetim politikaları tartışmasız bir gerçektir (Ortaylı, 2002a: 1515). Bu durum 19. yy'ın İstanbul'unda çok net bir şekilde görülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu Sultan döneminde farklı dinlere ve kültürlerle olan saygısını hep korumuş; hakkaniyet ve liyakat merkezli politikalar oluşturmuş ve bunları başarılı bir şekilde uygulamaya koymuştur (Lilienthal, 1982: 53; Kocabaş, 2018: 33–41). Her kültürün bir zenginlik olduğu anlayışını kendine temel prensip olarak kabul eden Osmanlı Devleti, Hristiyan ve Yahudi dinine mensup vatandaşlarını tebaa olarak görmüş ve Müslüman halkı devlet imkânlarından ve haklarından mahrum bırakmamış ve onların dini inançlarını, kurumlarını ve uygulamalarını desteklemiş ve hatta onları azınlık olarak tanımış; onların temsilcilerini de ruhani lider statüsünde kabul etmiştir (Yasamee, 2011: 26–27). Yahudiler de Sultan II Abdülhamid'in Yahudiler için ihsan ettiği iyiliği karşılıksız bırakmayarak bu durumu Osmanlı İmparatorluğu'na sadık kalarak ve her fırsatta Sultan'a teşekkür ederek gösterme eğiliminde olmuştur (BOA/ Y.. PRK.AZN.4-73).

Yahudiler özellikle doğu Avrupa'da hep farklı ve öteki olarak değerlendirilirken Osmanlı Devleti'nin Yahudiler'den ekonomi ve finans konularında ve hatta devlet yönetiminde faydalanması ve en önemlisi de onlara güvenerek devletin içinde yer vermesi başlı başına çok kültürlü yapının en güzel örneklerindedir (El-Buti, 2022: 309-317). Yahudilerin ve Hristiyanların bu şartlardan öte 19.yy'da Hayfa belediyesi üyeleri seçiminde oy veriyor olması bile başlı başına bir temsil devrimi ve onların varlıklarının değerli olduğunu göstermede somut bir

tutum niteliğindedir (Yazbak, 2018: 256). Hatta Nazareth'de Hristiyan nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerde de zaman zaman Hristiyan belediye başkanı ataması Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yy'da gayrimüslim tebaaya karşı sergilemiş olduğu adil yönetim politikalarının en net örneklerindedir (Yazbak, 2018: 257). Bu meydana, Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı geleneğinin ve çıkardığı gerçek anlamda egemen ve muktedir son padişah ve halife olması sadece ismine münhasır bir özellik olmayıp bu unvanı alnın teriyle, uygulamaları ve politikaları ile de dosta; düşmana, Müslümanlara ve de gayrimüslim herkese sadece göstermemiş uygulamalarıyla da kanıtlamıştır. 33 yıllık saltanatın her günü geçmişe bir ayna tutarken geleceğe de fener tutma özelliği barındırmaktadır (Kocabaş, 1995: 331). Sultan II. Abdülhamid kendi tebaasına karşı oldukça yapıcı ve birlikteliği artırıcı politikalar uygulama yolunu seçmiştir. Bu durum da Yahudiler tarafından gayet net bir şekilde şükür vesilesi olarak kabul ediliyor; Yahudiler de bunu tıpkı 1877 yılında İstanbul'da bulunan Hahambaşı bir mektubunda Sultan II. Abdülhamid'de Avrupa'dan ve Rusya'dan kaçan Yahudilere kol kanat gerdiği için Sultan II. Abdülhamid'e Anadolu'nun kapılarını açması hasebiyle Sultan'ın merhameti ve adil yönetim politikalarını takdir ediyordu (Yasin, 2019: 321; Arslan, 2006: 72). Sultan sadece kendi tebaasında bulunan Müslüman ve gayrimüslim tebaa için değil aynı zamanda halifelik sıfatı gereği tüm Dünya Müslümanlarına İslam'ın halifesi olarak gayrimüslim (Bulgarlar, Yunanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler başta olmak üzere) de ondan emin olduğu, güven duyduğu, saygı ve hürmet duyduğu ve onların da zor gününde onlara destek oluyordu (Yasamee, 2011: 7-18; Özcan, 2019: 115-126).

Sultan II. Abdülhamid kişisel olarak hiçbir gayri-Müslim'e önyargı ve ötekileştirici bir bakış açısıyla bakmadığı gibi Yahudilere karşı da Sultan'ın herhangi bir kişisel husumeti yoktu; öyle ki şehzadelik yıllarında bile kişisel bütçesinin yönetimini Yahudi kökenli Mösyö Zarifi'ye (Sarraf) her ay yüzde 25 kesinti karşılığında verdiği bilinen bir gerçektir (Kocabaş, 1995: 20; Yasamee, 2011: 25). Sultan II. Abdülhamid Yahudilerin ticari ve sarraflık tecrübelerinden hiçbir zaman faydalanmaktan geri durmazdı, bunu durum zamanının önemli Musevi ticaret ehli

Haronaçi ve oğlu Jak Efendileri Saray'ın kuyumcu başı olarak atamasından da anlaşılabilir (Tahsin Paşa, 2017: 81). Sultan II. Abdülhamid'in gayrimüslimleri kapsayıcı ve koruyucu tavrı 26.12.1876 tarihinde Yahudi Kronik Ofis tarafından takdirle karşılanarak teşekkür mektubu göndermiştir (HR.SFR.3. 233/88). Yaşadığı dönem Yahudilerin içinde buldukları zor süreç göz önüne alındığında aslında bu teşekkür belgesini bir anlamda Sultan'ı motive etmek adına gönderildiği ilk etapta akla gelse de bu durumun Sultan'ın politikalarının daha ilk günden Yahudiler ve gayrimüslim tarafından takdir topladığının sağlaması hükmünde de görülebilir. Bu memnuniyet de Sultan'ın politikalarının hedef kitleye ulaştığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Filistin üç semavi dinin ortak noktası olduğu için ve üç din içinde önemli olduğundan 19. yy'da Osmanlı gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış Müslümanlar başta olmak üzere Hristiyan ve Yahudileri huzurlu bir şekilde bünyesinde barındırıyordu (Fischel vd., 2008: 130; Kark, 1986: 50). Sultan bunu sadece Saray'ın içinde değil birçok önemli konunun araştırılıp ve çözümlenmesinde de özellikle gayrimüslimlerin de dâhil olduğu ve onları da ilgilendiren konularda onların fikirlerini alır, onları sürece dâhil eder ve kurulan komisyonlarda onların söz haklarını önemserdi. Kudüs'ün nüfus sayımı ve tespiti durumunda da Sultan II. Abdülhamid Rum, Latin, Ermeni ve Musevi cemaat önderlerinin komisyona dahlini sağlamıştır (Balci, 2011: 43). Sultan'ın en önemli, belki de en ayırt edici bir özelliği pratik ve yararlı bir yaklaşımla insanların iyi oldukları konulardan din, dil, ırk mezhep ayrımı yapmaksızın onlardan faydalanmasıydı; bu durum sarayda Mızika-yi Hümayun olarak tanımlanan sanatkarların içinde daimî görevli İtalyanların olmasından da anlaşılabilir (Tahsin Paşa, 2017: 21). Avrupa'da ve Rusya'da yaşayan Yahudilerin 19.yy'daki durumları yakından takip eden Osmanlı Yahudileri 16.yy'da (31 Mart 1492) Ferdinand ve İsabella öncülüğündeki sürgünden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Yahudilerin ataları olarak hem Osmanlı Devleti'ne şükranlarını sürekli dile getirmiş hem de bu durumda yine Sultan II. Abdülhamid'in Siyonist olmayan Yahudilere karşı göstermiş olduğu iyi niyeti ve gayreti takdir etmiştir (Shaw, 1990: 1090). Avrupa'da

başta Fransa olmak üzere zorunlu göçten müsadereye, mal ve mülklerine el koymaktan ikinci sınıf vatandaş olarak hor görülmelerine kadar hayatında birçok alanında dışarıya itilen Yahudiler Osmanlı Devleti'nin kuruluş gününden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne kadar Müslüman tebaa yönetimi altında gayet huzurlu ve müreffeh bir hayatı baskıdan, şiddetten, müsadere edilmeden can ve mal güvenliği endişesi olmadan yaşamışlardır (Eraslan, 2018: 128). Toprak ve mülk edinmelerinde Osmanlı sınırları içinde bir engel olmayan Yahudiler göçebe bir toplum statüsünden yerleşik bir toplum olma statüsüne kasıtlı bir şekilde Avrupa'da geçirilmemiştir (Karady, 2014: 98). Avrupa'daki Yahudilerin durumunu Theodore Herzl *Yahudi Devleti* kitabında çok net bir şekilde resmetmektedir:

Cevap verin bana; sayımızın oldukça belirgin olduğu ülkelerde Yahudi avukatların, doktorların, mühendislerin, öğretmenlerin ve işçilerin durumunu konuştuğumuzda, her gün onların biraz daha hoşgörüsü azalan bir hayatı yaşadığı doğru mu, değil mi? Toplumun orta sınıfına ait Yahudilerin her gün tehdit aldıkları yalan mı? Pekâlâ, kalabalıklar her geçen gün biraz daha bizim zengin insanlarımıza karşı kıskırtılmıyor mu? Bizim zayıf işçilerimizin diğer ulusların proleterlerine göre daha fazla sıkıntıya katlanıyorlar mı? Dışarıdan gelen bu baskının her yerde hissedildiğini düşünüyorum (Herzl, 2014: 27).

Hatta öyle ki, Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerinden İngiltere'de 1858'in ocak ayında Yahudi tütün işçilerinin isyanına sahne oluyor düşük ücret ve kısıtlı yaşam koşullarından şikâyet ediyordu (Langham, 2005: 56). Osmanlı Devleti'nde bu durum kuruluşunun ilk gününden beri hiçbir zaman bu şekilde dışlayıcı bir hal almamış; bu durum sadece Yahudilere değil tebaası olarak gördüğü ve millet olarak adlandırdığı hiçbir farklı dine ve kültüre karşı gerçekleştirilmemiştir (Mazza, 2009: 49). Onların iyi özelliklerinden devlet adına faydalanılmış, ticaret, tarım, mülk ve toprak edinmeleri tüm vatandaşlara eşit bir hak olarak sunulmuş ve Osmanlı ekonomisine çok ciddi katkıları sağlanmıştır (Graetz, 1891: 390-415). İşte bundandır ki Yahudiler

Osmanlı tarihi boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ayaklanmamış ve Ermeniler gibi Osmanlı Devleti'ne sadık kalmışlardır. Hatta Sultan II. Murat Yahudilerin değil ticari hayatlarına karışmak onlardan faydalanmaya devam etmiş ve Yahudilere yönelik ne kıyafet ne de simgesel bir sınırlama getirmemiştir (Bowman, 1974: 217). Hatta Hürriyet gazetesinde Yahudilerin Osmanlı tarafından sevgiyle karşılandığı şöyle ifade edilmiştir. Çetin Yetkin'in aktarımıyla: "Dün lanetlenenler (aşağılananlar) İstanbul'a çıplak ve biçare olarak giriş yapmışlardır ve ilk defa "Sizler Muhacirsiniz (göçmen), hoş geldiniz" iyi niyetleriyle karşılanmışlardır (Sonyel, 1992: 211; Yetkin, 1987).

Yahudiler Osmanlı Devleti'nin ticari ve ekonomik hayatın vazgeçilmez öğeleri olarak her zaman sahnede hak ettikleri yerlerini almışlar ve Osmanlı Devleti yöneticileri ve idari kadrosundan da teveccüh görmüşlerdir (Shaw, 1990: 1120). Ticari hayatın önemli bir enstrümanı olan Osmanlı Yahudileri dünyadaki Yahudilerin maruz kaldığı bu kısıtlamaların farkında olarak Osmanlı Devleti'ne müteşekkir kalmış ve bunu da her seferinde dile getirmiştir. Yahudiler de devletle iyi geçinme politikaları sayesinde servetlerini ve ticaret hacimlerini Osmanlı sınırları içinde korkusuzca arttırabilmekte böylelikle Osmanlı'nın ticari hayatına da oldukça katkı sağlamaktaydı ve Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımı Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Yahudileri pek de cezbetmiyordu (Lewis ve Braude, 1982: 25). Lakin Fransız İhtilaliyle talep edilen hakların birçoğuna zaten Yahudiler diğer milletlerle beraber zahmetsiz, kayıtsız ve şartsız Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde sahiptiler ve herhangi bir baskı, zorlama ve sınırlamayla bu dönemde karşı karşıya kalmıyorlardı (Lewis, 1984: 175). Osmanlı Yahudileri bu gibi durumlara maruz kalmadıklarından Siyonizm'in ortaya bir organizasyon halinde çıktığı yıllarda bile onu desteklemeyi tercih etmiyorlardı (Lewis, 1984: 189-190). Yahudi Düşmanlığı (Anti-Judaism'in) Doğu Avrupa ve Rusya'yı sardığı bir dönemde Yahudi düşmanlığının en yoğun gerçekleştiği zamanlarda bile kendi topraklarına göz diken ve orada Siyonist bir Yahudi Devleti kurma çabasında ve girişimlerinde olan Siyonistlere rağmen, yani Yahudilere rağmen Yahudiler için İslam'ın adil yönetim politikalarında ve

misafirperverliğinden Sultan II. Abdülhamid taviz vermemiştir ve belki de tüm dünyada Siyonistlerin tek hedefi ve topraklarına göz dikmek suretiyle zarar verebileceği yegâne devlet olan Osmanlı İmparatorluğu ve Padişahı Sultan II. Abdülhamid yine zorda kalmış Yahudilere desteğini esirgememiş; dünyada eşine az rastlanır adil yönetim politikaları ile Yahudileri topraklarına kabul etmiştir (Shaw, 1990, s.1073). Sultan II. Abdülhamid Döneminde ve hatta öncesinde de Musevi ve Hristiyan tebaa İl Genel Meclis üyeliğinden Vali danışmanlığına kadar birçok alanda hakkaniyetli ve liyakatli bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na katkıda bulunuyordu (Deringil, 1999, s.13., Findley, 1986, ss. 5-6).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Sultan II. Abdülhamid Siyonist Yahudilerin Osmanlı Filistin'ine yerleşmelerini önlemek adına kanunlar tezkereler ve de kısıtlamalar koymasının yanında Yahudilerin ekonomik bir güç olduğunun ve onların sermayesiyle Anadolu'nun kalkınabileceği gerçeğine yaslanarak Avrupa'dan ve Rusya'dan iltica talep eden Yahudileri Filistin dışı Osmanlı topraklarına kabul etmiş ve onların mülk edinebilmeleri için Osmanlı vatandaşı olmalarını şart koşturmuştur. Sadece bu cihetten bakıldığında bile Osmanlı'nın Yahudilere hiçbir zaman dışlayıcı bir zihniyet ve tasavvurla bakmadığını ve onlarla her zaman kazan kazan formülü ile ilişkilerini yürüttüğünü bugün bile Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Yahudi ve Hristiyan vatandaşların varlığının korunması yanında onların mabetlerinin korunmasının da İslam dininden kaynaklanan adil yönetim politikaları ve saygı anlayışıyla anlamak mümkündür. Son halife ve gerçek anlamda muktedir son padişah olan Sultan II. Abdülhamid İslam dininin adil yönetim politikalarını, yapısını ve tavsiyelerini halifelik makamıyla sadece dünya Müslümanlarını birleştirme cihetinde politik bir araç olarak kullanmamış aynı zamanda da gerçek anlamda İslam'ın diğer dinlere karşı tutumunun uygulamalı bir örneği olmuştur. Sultan II. Abdülhamid sadece dünya Müslümanlarını bir çatı altında toplamaya muktedir olmamış aynı zamanda da dünya milletlerini ve dinlerini İslam karşısı bir cephede toplanmasını engellemiş; bilakis onlarla dostane ve saygı temelli bir ilişki yürütmüştür. Yahudilerin Doğu Avrupa'dan

ve Rusya'dan Osmanlı'ya sığınmaları meselesinde gösterilen misafirperver duruş Osmanlı'nın en kritik ve zor zamanlarda bile çok kültürlü ve dinli yapısını korumasına ve hatta bunu uygulamasına engel olmamış bu tavır ve tutum zamanın iktisadi zorluluklarına rağmen Sultan II. Abdülhamid tarafından başarıyla korunmuş; işte bu tavır Osmanlı'nın dünyada İslamiyet'in nasıl ve ne şekilde çağımıza uygun bir şekilde uygulanabileceğine güzel bir örnek oluşturmuştur. Bunun gerçekleştirilmesi Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunan farklı etnik ve dini grupların aralarında geliştirdiği saygı, güven ve beraber yaşayabilme çabalarını ve Osmanlı Devleti'ne karşı vefa ve sadakat duygusunu geliştirmiştir (Karpaz, 1982, s.143). Yahudiler de diğer millet gibi Osmanlı İmparatorluğu sınırları için Sultan II. Abdülhamid döneminde oldukça huzurlu ve refah içinde yaşıyordu ve bu durumun en büyük destekçisi de Osmanlı İmparatorluğu'nun 34. Sultanı; İslam'ın 113. Halifesi olan Sultan II. Abdülhamid Han ekonomik dar boğazda devraldığı devletin dış borçlarının yarısından fazlasını ödeyerek, ülke sathında yenileşmenin, çağı yakalama adına yapılan dönüşümün adresi olmuştur. Göçmen Yahudilerin, Gayri-Müslümlerin ve Müslümanların Osmanlı kültürel dokusuyla ahenkli bir şekilde yaşayabilmesi için Sultan Avrupa sömürgeciliği ve Yahudi Siyonizm'i tehdidine rağmen hoşgörü faaliyetlerini sınırlamamış; bilakis daha da kucaklayıcı hale getirerek arttırmış ve bu çetrefilli süreci alnın akıyla başarıyla tamamlamıştır. Tüm bunlarda başarılı olmak bir tarafa kendi vatandaşlarıyla devletin birlikteliğini arttırmak, gayrimüslim tebaa ile yakından ilgilenmek gibi gelecek nesillere de tavsiye niteliğinde olan bu tavırları Sultan'ın başarısının sağlaması hükmündedir. Sultan II. Abdülhamid döneminde meydana gelen Siyonizm hareketi Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı Yahudileri arasındaki ahenk ve samimiyeti bozamamış; bilakis iki tarafın da birbirine olan güvenini perçinlemiştir. Sultan 33 yıllık saltanı süresi içinde Osmanlı Yahudilerine yönelik tavrında hiçbir değişikliğe gitmemiştir. Bilakis tüm bu Siyonist girişimlere rağmen, Yahudilerle olan bağlarını kuvvetlendirmiş ve pogrom ile ya da Doğu Avrupa'dan sürgünle gelen Yahudileri de İslam'ın şefkatiyle sahiplenmiş; hiçbir önyargı ya da ayrımcılık yapmadan onların sadece Osmanlı İmparatorluğu'na

sığınmasına izin vermemiş onların rahat ve huzurlu bir hayat sürebilmeleri için de onların destekçisi olmuştur. Bu çalışmada Sultan'ın gayrimüslim tebaaya ve de Rusya'dan pogromla, Avrupa'dan da Yahudi Düşmanlığı ile muhacir olarak gelen Yahudilere karşı göstermiş olduğu saygı, hürmet, koruyucu ve kucaklayıcı politikalara değinilmiş; bu çalışma bu anlamda Sultan'ın Yahudi Siyonistlerle mücadele ederken birbirinden ayırması neredeyse imkânsız olan Yahudiler ve Siyonist Yahudileri ayırt ederek Siyonist Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini ve oradan toprak satın almalarına karşı uyguladığı tavizsiz politikalara rağmen kendi tebaası altında yaşayan gayrimüslimlere ve de muhacir Yahudilere karşı adil yönetim iklimini koruduğu savunularak literatüre bu doğrultuda ve anlamda katkıda bulunmayı amaçlamıştır.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar:

BOA. Y.A. Res. No:101/39.

Bulletin de l'A.I.U. (1892).17, (47).

BOA. HR.SFR.3. 233/88.

BOA Y..A...RES. 16-18. BOA/Y..PRK.AZN.4-73.

BOA /İ. MMS, 123/5276., 28.07.1891AD.

Mukteza Defterleri, Numara:35, Sayfalar: 29-33.

Yıldız Adliye ve Mezaheb Nezareti Maruzatı (Y..PRK.AZN).

(29.11.1890 AD). Defter: 4. Hüküm:73.

Yıldız Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. DH. (10.01.1894 AD).

(10.01.1894 AD). Defter: 7. Hüküm: 29.

Yıldız Teşrifat-I Umumiye Dairesi (Y..PRK.TŞF).

(18.02.1902 AD). Defter:6. Hüküm:72.

İkincil Kaynaklar

Abu-Munshar, M. (2007). *Islamic Jerusalem and Its Christians: A History of Tolerance and Tensions*. Tauris Academic Studies.

A. Dalachanis & V. Lemire., (Eds.). *Ordinary Jerusalem, 1840-1940. Opening New Archives, Revisiting a Global City*. Brill.

Ademi, R. (2019). "II. Abdülhamid'in Balkan Siyaseti, Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi". Kala, M. E., Olçum, A., Salik, N. & Nar, M. (Eds.). *Eğitim-Bir-Sen Yayınları*: 139-157.

Akarli, E. D. (2006). "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West an Problems of Westernization - an Overview". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 26(3): 353-366.

Armstrong, K. (1997). "Sacred Space: The Holiness of Islamic Jerusalem". *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 1(1): 5-21. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beytulmaki/issue/28506/305050>.

Ataman, M. (2003). "Islamic Perspective on Ethnicity and Nationalism: Diversity or Uniformity?". *Journal of Muslim Minority Affairs*, 23(1): 89-102. DOI: 10.1080/13602000305929.

Balcı, R. (2011). "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kudüs-i Şerifte Yapılan Islahat Çalışmaları (1896-1905)". *History Studies, (ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı)*: 35-64

Berger, E. (1971). "Mendelssohn and Dreyfus. W. Khalidi (Ed.), *From Haven to Conquest Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948*". *The Institute For Palestine Studies*: 57-88.

Braude, B. & Lewis, B., (Eds.). *Christians & Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*: 209-242.

Bowman, S. B. (1974). *Islamic Society and the West: Vol. I*.

Bozkurt, G. (1993). "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış". *Bellekten*, 57 (219): 539-564.

Bozkurt, U. (2021). "II. Abdülhamid Döneminde (1876-1909) Ekonomik Sebeplerden Dolayı Meydana Gelen Dış Göçler". *T.C. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51: 481-506.

Braude, B. (1982). "Foundation Myths of the Millet System". Lewis, B. & Braude, B. (Eds.),

Christians & Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society: 69–89.

Caatan, K. (2007). “Milli Devlet ve Milliyetçiliğin Ortaya Çıkarıldığı Bir Sorun Alanı Olarak Çokkültürlülük Çokkültürcülük”. *Eskiye*, (6): 41–48.

Davison, R. (1977). “Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response”. W. Haddad & W. Ochsenswald (Eds.), *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*: 25–56.

Dalachanis, A., & Lemire, V. (2018). “The Brotherhood, the City and the Land: Patriarchal Archives and Scales of Analysis of Greek Orthodox Jerusalem in the Late Ottoman and Mandate Periods” (A. Dalachanis & V. Lemire (Eds.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*. Brill.

Deringil, S. (1999). *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. I.B. Tauris.

Dumont, P. (1982). “Jewish Communities in Turkey during the Last Decades of the Nineteenth Century in the Light of the Archives of the Alliance Israelite Universelle”.

E Groot, A. H. (2003). “The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries”. *Oriente Moderno* 22(83): 575–604.

El-Awaisi, A. A.F. (2015). *Yeni Bir Jeopolitik Teori, Beytül Makdis Bereket Daireleri Teorisi* Dilek, A., Kafalı, E. N. (Trans.). Beytül Makdis Vakfı. www.isravakfi.org.

El-Buti, M. S. R. (2022). *İslam Devleti'nin Gayri Müslimlere Karşı Tutumu: Kudüs Örneği*. Hece Aylık Edebiyat Dergisi Kudüs [Özel Sayısı 306/307/308 Haziran, Temmuz, Ağustos 2022]. Demirci, İ., Ataman, M., Üveysi, H., (Eds.). Hece Yayıncılık: 307-317.

Engelhardt, É. (1882). *La Turquie et le Tanzimat; ou Histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. A. Cotillon.

Erdem, G. (2000). “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında İslahât Fermânı'na Yeniden Bir

Bakış.” T.C. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51 (1): 327–348.

Ergün, M., Duman, T., Arıbaş, S., & Dilaver, H. H. (2002). *Mahmut Cervad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*. MEB Yayınları.

Eryılmaz, B. (1992). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İşaret Yayınları.

Farah, C.A. (2008). *Abdulhamid II and The Muslim World*. Isar.

Findley V, C. (1986). “The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center”. D. Kushner, (Ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*: 3–29.

Fischel, R. S., & Kark, R. (2008). “Sultan Abdülhamid II and Palestine: Private Lands and Imperial Policy.” *New Perspectives on Turkey*: 39–166. <https://doi.org/10.1017/s0896634600005094>.

Galante, A., & Galante, A. (1987). *Histoire de Juifs d'Anatolie 2 vols, İstanbul, 1937-1939*: (Vol. II), Impr. M. Babok.

Galante, İ., & Galante, A. (1987). *Documents Officiels Turcs Concernant les Juifs de Turquie (Stambol, 1931)*. Editions Isis.

Gerber, H. (2008). *Remembering and Imagining Palestine: Identity and Nationalism from the Crusades to the Present*. Palgrave Macmillan.

Graetz, H. H. (1891). *History of Jews*. Jewish Publication Society of America.

Groepler, E. (1999). *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*. Kaya, S. (Çev.). Belge Uluslararası Yayıncılık.

Gümüş, S. (2009). *II. Abdülhamit Döneminde Filistin Politikası*. [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Marmara Üniversitesi

Gümüş, M. (2018). *Güç ve Diplomasi: Mısır Meselesi ve Sultan II. Abdülhamid*. Kitabevi.

Haddad, W. W., & Ochsenswald, William. (1977). *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*. Ohio State University Press.

Hanioglu, M. Ş. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton University Press.

Hashash, Y. (2018). "Being on a List: Class and Gender in the Registries of Jewish Life in Jerusalem, 1840–1900". A. Dalachaneş & V. Lemire (Eds.), *Ordinary Jerusalem, 1840-1940: Opening New Archives, Revisiting a Global City*.

Herzl, Theodore. (2014). *Yahudi Devleti*. Sedat Demir, S. (Çev.). Ataç Yayınları.

Issawi, C. (1982). "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century". B. Braude & B. Lewis (Eds.). *Christians & Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ss. 261–286.

Kafirun Suresi, 109:1-6. Khattab, M., (Trans.). *the Clear Quran*. (Erişim Tarihi: 18.11.2022). <https://quran.com/109>.

Karady, V. (2004). *The Jews of Europe in the Modern Era*. Trans, Wilkinson T., (Ed.). Central European University Share Company.

Kark, R. (1986). "The Contribution of the Ottoman Regime to the Development of Jerusalem and Jaffa, 1840-1917". D. Kushner., (Ed.). *Palestine in the Late Ottoman Period Political, Social and Economic Transformation*. Yad Izhak Ben-Zvi Press.

Karpat, K. H. (1982). *Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era*. Christians & Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society. Braude, B., Lewis, B., (Eds.). Holmes & Meier Publishers, Inc: 141–169.

Karpat, K H. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford University Press.

Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. Timaş Yayınları.

Kızıltoprak, S. (2002). *II. Abdülhamid'in Mısır Sorununa Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı*. Türkler. (Vol. 13). Güzel, H. C., Çiçek, K., Koca, S., (Eds.). Yeni Türkiye Yayıncılık: 92–117.

Kocabaş, S. (1995). *Sultan II. Abdülhamid: Şahsiyeti ve Politikası*. Vatan Yayınları.

Kocabaş, S. (2018). *Türkiye ve Siyonizm*. Yakın Plan Yayınları.

Langham, R. (2005). *The Jews in Britain: A Chronology*. Palgrave Macmillan.

Lazare, B. (1983). *Antisemitism Its History and Causes*. Britons Publishing Company.

Leonhard, L.M.C.Van Der Hoeven. (1971). "Shlomo and David Palestine, 1907". *From Haven to Conquest: Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948-1971*. The Institute for Palestine Studies: 115–124.

Lesh, A. (1977). "The Origins of Palestine Arab Nationalism". W. W. Haddad & W. Ochsenwald., (Eds.). *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*. Ohio State University Press.

Lewis, B., & Braude, B. (1982). *Christians & Jews in the Ottoman Empire*. Holmes & Meier Publishers, Inc.

Lewis, B. W. (1984). *The Jews of Islam*. Princeton University Press.

Lilienthal, A. M. (1982). *İsrail'e Göçü Kışkırtan Siyonist Entrikalar: Siyonizm ve Irkçılık*. Türkçü, A., (Trans.). T.C. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Mazza, R. (2009). *Jerusalem From the Ottomans to the British*. I.B. Tauris Publishers.

McPhee, P. (2006). *Living the French Revolution, 1789-99*. Palgrave Macmillan.

Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire 1700-1922*. Cambridge University Press.

Patai, R., & Zohn, H. (1960). *The Complete Diaries of Theodor Herzl (1st ed., Vol. 1)*. Herzl Press and Thomas Yoseloff.

Ortaylı, İ. (2002). *Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid*. Türkler. (Vol. 12). Güzel, H. C., Çiçek, K., Koca, S., (Eds.). Yeni Türkiye Yayınları: 889–1515.

Özcan, A. (2002). *Sultan II. Abdülhamid*. Güzel, H. C., Çiçek, K., Koca, S., (Eds.). Türkler, (Vol. 12). Yeni Türkiye Yayınları: 909–930.

Özcan, A. (2019). *Sultan II. Abdülhamid'in Dış Siyaseti ve Uygulamaları*. Sultan II. Abdülhamid Dönemi: Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim. Kala, M. E., Olçum, A., Salik, N., Nar, M. (Eds.). İzü Yayınları, pp. 115-126.

Patai, R., & Zohn, H. (1960). *The Complete Diaries of Theodor Herzl* (1st ed., Vol. 1). Herzl Press and Thomas Yoseloff.

Penslar, D. J. (1991). *Zionism and Technocracy*. Hyman, P. & Moore, D.D., (Eds.). *The Engineering of Jewish Settlement in Palestine, 1870-1918*. Indiana University Press.

Rotenstreich, N. (2007). *Zionism Past and Present*. State University of New York Press.

Sellers, M. N. S. (2003). *Republican Legal Theory: The History, Constitution and Purposes of Law in a Free State*. Palgrave Macmillan.

Shaw, S. J. (1990). Christian Anti Semitism in the Ottoman Empire. *Bellekten*, 54(211):1073 -1150.

Sonyel, S. R. (1992). "The Fifth Centenary of the First Jewish Migrations to the Ottoman Empire". *Bellekten*, 215(207): 207-211.

Tahsin Paşa. (2017). *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı: Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları* E. Taş., (Ed). Yakın Plan Yayınları.

Tylor, E. B. (2016). *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology Philosophy Religion, Language, Art and Custom*: Vol. I. Dover Publication.

Vital, D. (1975). *The Origins of Zionism*. Oxford University Press.

Wallace to Frelinghuysen. (Sent on 11 July 1882 AD and Received on 02.08.1882 AD). In *Papers Relating to*. No.319. Enclosure no: 1/107. Constantinople: 517-518.

Yasamee, F. A. K. (2011). *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid and the Great Powers 1878 1888*. Piscataway: Gorgias Press.

Yasin, M. A. M. (2019). "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyonistlerin Filistin'e Yerleşmelerinin Engellenmesi." *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 19(3): 317-334.

Yazbak, M. (2018). "Comparing Ottoman Municipalities in Palestine: The Cases of Nablus, Haifa, and Nazareth, 1864-1914".

Yetkin, Ç. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlıklar*. İstanbul: Hürriyet Gazetesi.1.9.987.

Umar, Ö. O. (2011). "İngiliz Mandası Döneminde Filistin'e Yahudi Göçleri." *Türk Dünyası Araştırmaları*, 96(190): 109-148.

Zengin, Z. S. (2007). "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri." *Bellekten*, 71(261): 613-652.